

Ewoud HONDIUS¹

KRONIEK EUROPEES PRIVAATRECHT

1. Een nieuwe kroniek; een nieuw geluid

TPR is (mede) befaamd om zijn doorwrochte kronieken. Terwijl kronieken het in periodieken in de omringende landen moeilijk lijken te hebben, is dat in België minder het geval. Het zijn echter niet alleen Belgen die kronieken verzorgen, kroniekschrijvers zijn soms ook uit het noorden afkomstig.

De onderhavige uit het noorden afkomstige kroniek telt een twaalfstal paragrafen. In deze inleidende paragraaf wordt een overzicht van het gebodene verstrekt. In de eerste plaats wordt aandacht geschonken aan de rechtsvorming, waar collega Giesen (Utrecht) een monografie aan wijdde (par. 2). Het corona-virus trekt alom de aandacht, in Europa (par. 3) maar ook in de Verenigde Staten (par. 4) en Zwitserland (par. 5), om maar enkele landen te noemen, is dat het geval. De Nederlandse jurist Arthur Hartkamp leren wij in een autobiografie kennen in velerlei gestalten (par. 6). Uit Hongarije afkomstig is een schets van de ontwikkeling van het Hongaarse recht (par. 7). Frankrijk – voor de Belgische lezer altijd nabij - brengt ons ten slotte een vijftal feestbundels (par. 8-12).

De kroniek beoogt recente ontwikkelingen in Europa voor de lezer in kaart te brengen. Het gaat niet in de eerste plaats om het recht van de Europese Unie, maar om het recht van de verschillende landen, zowel behorend tot de Europese Unie als tot de Raad van Europa. Het is een voortzetting van de kroniek Algemeen die de afgelopen veertig jaar maandelijks is verschenen in het Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht. Dat verklaart ook de sterk Nederlandse inslag in deze kroniek. Voor een volgende kroniek belooft uw auteur beterschap.

2. Rechtsvorming in het noorden: de kunst van het zaklopen

Begin 2020 verscheen bij Wolters Kluwer de BW-monografie Rechtsvorming in het privaatrecht van de hand van Ivo Giesen. De auteur borduurt hierin voort op eerdere publicaties van zijn hand zoals zijn Asser-deel over beginselen van burgerlijk procesrecht en zijn preadvies voor de Nederlandse Juristen-Vereeniging over alternatieve regelgeving en privaatrecht. Deze monografie telt zes hoofdstukken. Een eerste hoofdstuk bevat inleidende beschouwingen over het thema van de bundel. Het gaat in dit boek om de verhouding van twee van de drie staatsmachten binnen de trias en meer in het bijzonder om de vorming van civiel recht door de civiele rechter en de verhouding tussen de civiele rechter en de privaatrechtelijke wet- en regelgever bij de uitleg, ontwikkeling en toepassing van privaatrechtelijke wet- en regelgeving.

Hoofdstuk 2 ziet op de hoofdrolspelers: context, dialoog en samenwerking. Interessant is met name de dialoog tussen rechter en doctrine. Het is daarbij niet gebruikelijk dat de rechter literatuur citeert (met uitzondering van Urgenda, Hoge Raad 20 december 2019, Nederlandse Jurisprudentie 2020, 41, ECLI:NL:HR:2019:2006). Giesen herhaalt hier zijn pleidooi voor een periodiek overleg van rechtsvormers. Het is niet allemaal zeer

¹ Hoogleraar Europees privaatrecht, Universiteit Utrecht, lid van de redactieraad van TPR.

gewichtige stof: zo leren we uit dit hoofdstuk ook – naar wijlen Hans Nieuwenhuis - hoe de kunst van het zaklopen moet worden begrepen.

In hoofdstuk 3 komt de ‘tool kit’ van de rechter aan de orde, in het bijzonder zijn interpretatiemethoden, zoals systematische, wetshistorische, rechtshistorische, teleologische, anticiperende en dynamisch-evolutieve uitleg. Deze interpretatiemethoden staan niet naar volgorde van belangrijkheid op een lijst. Hoofdstuk 4 ziet op kiezen en motiveren: discursief motiveren, dissents, omgaan door de Hoge Raad. Ook buiten het algemene vermogensrecht komen wij rechtsvinding tegen, zoals in hoofdstuk 5 wordt geschetst. Hoofdstuk 6 tenslotte ziet op rechtsvorming vandaag en morgen: meer beleid in de rechtsvorming, alternatieve regelgeving en prejudiciële vragen. Deze laatste zijn een steeds groter rol gaan spelen.

De monografie is in tweeërlei opzicht knap opgezet. In 128 pagina’s weet Giesen een panoramisch beeld van de verschillende rechtsvormingsvragen te schetsen. Daarnaast komen ook bestuurs- en strafrecht aan de orde. Hoewel de monografie hoofdzakelijk over Nederlands recht handelt, bevat zij toch mede de nodige rechtsvergelijking. Amerikaans, Duits, Engels, Frans en Zwitsers recht komen aan bod en tevens ... Belgisch recht. Zoals publicaties van de president van het Europese Hof Koen Lenaerts en Tim Corthaut, *Rechtsvinding door het Hof van Justitie, Ars Aequi* 2006, p. 585-586; Koen Lenaerts, *Discovering the law of the EU: the European Court of Justice and the comparative method*, 2018; Toon Moonen, *De keuzes van het Grondwettelijk Hof*, Brugge: Die Keure, 2015 (Nederland heeft geen constitutioneel hof); Peter Schollen, *De greep van de wetgever op de rechter*, Brugge: Die Keure, 2011; Walter Van Gerven, *Het beleid van de rechter*, 1974; Walter Van Gerven/ Steven Lierman, *Algemeen deel/Veertig jaren later*, 2010; Mark Van Hoecke, *De interpretatievrijheid van de rechter*, 1979.

(Ivo Giesen, *Rechtsvorming in het privaatrecht*, Deventer: Wolters Kluwer, 2020, 128 p.).

3. *Corona en Europa*

Naar voorbeeld van het American Law Institute werd in 2011 het European Law Institute opgericht. Projecten die ELI momenteel onderhanden heeft betreffen: From Transnational Principles to European Rules of Civil Procedure (samen met het International Institute for the Unification of Private Law, UNIDROIT); For a European Approach to R&D Expenses Qualifying for the Common Corporate Tax Base Super Deduction; Principles for a Data Economy: Data Rights and Transactions (samen met het American Law Institute, ALI); Common Constitutional Traditions in Europe; Business and Human Rights: Access to Justice and Effective Remedies; Blockchain Technology & Smart Contracts; Access to Digital Assets; Artificial Intelligence (AI) en Public Administration – Developing Impact Assessments en Public Participation for Digital Democracy.

Daarnaast zijn in korte tijd *Principles for the Covid-19 crisis* ontworpen. Na een preambule beslaan deze vijftien beginselen. Deze zien op fundamentele beginselen: non-discriminatie, democratie, rechtsvorming, rechterlijke organisatie, privacy en databescherming, grenzen en vrijheid van verkeer, arbeid en de economie, continuïteit van relaties, onderwijs, betalingen, force majeure en hardship, uitsluiting van aansprakelijkheid en een terugkeer naar normale verhoudingen. Bij wege van voorbeeld citeer ik het beginsel inzake onvoorziene omstandigheden en hardship:

'Principle 13 FORCE MAJEURE AND HARDSHIP

(1) Where performance of a contract is temporarily or definitively prevented directly or indirectly due to the COVID-19 outbreak or States' decisions taken in relation to the COVID-19 outbreak States should ensure that existing law on impossibility or force majeure applies in an effective way and provides reasonable solutions. In particular the contractual allocation of risk in these instances should be evaluated in the light of existing contracts background legal regimes and the principle of good faith.

(2) Where as a consequence of the COVID-19 crisis and the measures taken during the pandemic performance has become excessively difficult (hardship principle) including where the cost of performance has risen significantly States should ensure that in accordance with the principle of good faith parties enter into renegotiations even if this has not been provided for in a contract or in existing legislation.

(3) In conformity with the principle of solidarity States should ensure that the consequences of the disruption of contractual relationships such as the cancellation of travel arrangements should not be at the sole risk of one party in particular of a consumer or SME'.

(ELI Principles for the COVID-19 crisis, Wenen: European Law Institute, 2020, 7 p.).

4. *Corona in de Verenigde Staten*

Een van de eerste verzamelbundels over Corona verscheen eerder dit jaar onder redactie van Katharina Pistor bij Columbia University te New York. Anders dan de meeste Europese publicaties begint dit - om niet te downloaden - werk met human rights, in het bijzonder die van gevangenen, the criminal legal system en immigratie. Vervolgens zijn er opstellen over verkiezingen, social goods, gezondheidszorg, jeugdrecht en emergency exemptions from environmental laws. Onder het hoofd Private life vinden we bijdragen over privacy, en LGBT rights. Het deel over The economy under lock-down bevat opstellen over kleine ondernemers, faillissementsrecht, force majeure (2x), geschillenbeslechting, en contactloze betalingen. In de appendix is een aantal documenten bijeengebracht.

(Katharine Pistor, *Law in the time of Covid-19*, New York: Columbia Law School 2020, <https://scholarship.law.columbia.edu/books/240/>)

5. *Corona en Zwitserland*

Een van de eerste landen die over corona – Covid-19 - publiceerden, is Zwitserland. In april 2020 bracht het tweetalige *Zeitschrift für Schweizerisches Recht* een thema-nummer uit over dit onderwerp. Na een inleidend woord van eindredacteur Pascal Pichonnaz benadert deze laatste het onderwerp vanuit contractueel perspectief (p. 137-156). Vervolgens schrijft Andreas Stöckli over 'Regierung und Parlament in Pandemiezeiten' (p. 9-54). Frédéric Bernard analyseert 'La répartition des compétences entre la Confédération et les cantons en situation de pandémie' (p. 55-68). Andreas Zünd en Christoph Errass berichten over pandemie, justitie en mensenrechten (p. 69-92). Simon Hirsbrunner schrijft over 'Staatliche Unterstützung und Wettbewerbsrecht in Pandemie-Zeiten' (p. 93-102). Tomas Poledna, Ralph Trümpler en Gregori Werder berichten over 'Entschädigung von Gesundheitseinrichtungen zu Zeiten der Epidemie und Pandemie' (p. 103-118). Ulrike Mönnich, Helmut Heiss en Oliver William schrijven over

verzekeringsdekking (p. 119-136). Eerdergenoemde Pascal Pichonnaz analyseert de pandemie als onvoorziene omstandigheid (p. 137-156). Isabelle Wildhaber onderzoekt het Zwitserse arbeidsrecht (p. 157-180), Urs Gasser de 'Digitale Pandemie' (p. 181-196) en Jens Drolshammer keert in zijn opstel over risico en aansprakelijkheid terug naar een reeds eerder, in 2007, gepubliceerd bericht in een feestbundel voor Jacques Santer (p. 197-226).

(Pandemie und Recht: Beitrag des Rechts zur Bewältigung einer globalen Krise/Pandémie et Droit: contribution du droit à la maîtrise d'une crise globale, *Zeitschrift für Schweizerisches Recht/Revue de droit suisse* 2020, p. 5-155).

6. Hartkamp in velerlei gedaanten

Vraag het een willekeurige groep Nederlandse juristen: wie is momenteel de grootste onder hen. De kans is groot dat Arthur Hartkamp als eerste of althans een der eersten uit de bus komt. Hartkamp heeft een prachtig oeuvre op zijn naam staan, leverde een belangrijke bijdrage aan de totstandkoming van een nieuw Burgerlijk Wetboek en bekleedde tal van vooraanstaande functies zoals procureur-generaal en hoogleraar aan de Universiteiten van Amsterdam, Nijmegen en Utrecht. Hartkamp is voorts een excellent spreker, die zijn toehoorders als geen ander weet te boeien met zijn beschrijving van de lotgevallen van het Nieuwe BW. Toch hebben die toehoorders de spreker wel eens op een lichte hapering in zijn betoog betrapt. In deze autobiografie, geschreven voor zijn beide kinderen en vijf kleinkinderen, verklaart Hartkamp deze hapering uit het stotteren waar hij als kind last van kreeg toen zijn ouders uit elkaar gingen. Het boek bevat nog enkele meer persoonlijke herinneringen, maar voor de lezer van dit blad zullen vooral Hartkamps beschouwingen over het werk aan het nieuw Nederlandse BW en aan internationale projecten zoals de UNIDROIT beginselen de moeite waard zijn.

De auteur geeft deze chronologisch weer. Achtereenvolgens komen aan de orde de aanloop naar de studie, het kandidaatsexamen en het doctoraalexamen, de promotie, het nieuwe Burgerlijk Wetboek, de Asser-delen, internationaal werk, het parket bij de Hoge Raad, Europees privaatrecht en contacten met de rechtspraktijk. In deze periode maakte Hartkamp als secretaris van de Benelux studiecommissie voor de eenmaking van het recht kennis met Walter Van Gerven, 'één van de meest briljante juristen van onze generatie (...). Ik beschouwde hem in vele opzichten als mijn meerdere en voorbeeld. Dat heb ik later bij één andere jurist ook gehad, namelijk bij Wouter Snijders (...)'.
(...)

Wat wij uit Hartkamps schets kunnen leren? Dat de regeling van de consumentenkoop en de algemene voorwaarden er niet zonder slag of stoot is gekomen. Dat Nederland in de internationale discussie dankzij het nieuwe vermogensrecht een veel grotere invloed heeft gehad dan anders het geval zou zijn geweest, en dat de Lando commissie was 'aangetast door de Europese geest die we kennen uit de Brusselse instellingen: meer gericht op het boeken van nationale succesjes'.

Behalve jurist kan Hartkamp ook worden gekenschetst als literator: onder meer als vertaler van Griekse lyrische poëzie. Het boek wordt afgesloten met een aantal van Hartkamps gedichten, waarvan ik hier één citeer:

'Festschrift

Deze dag is gewijd aan onderzoek.

Ik zit om tien uur achter mijn bureau

En schrijf in 't Duits met grote animo
Een opstel voor een jubileumboek.

Het onderwerp laat zich niet licht beschrijven.
Te dezer plaatse zie ik daarvan af.
Maar weet, lezer, dat 'k mij volledig gaf,
En laat mijn these in uw geest bekliven.

Ik schreef reeds eerder voor geleerde kringen,
Maar dit peil heb ik voorheen nooit bereikt.
De wetenschap is essentieel verrijkt.
Op deze vondst valt niet meer af te dingen.

Als ik straks dood ben, uit- en afgeschreven,
Zal 'k eeuwig in voetnoten verder leven'.

(Arthur Hartkamp, *Velerlei gestalten/Over mijn werkende leven*, Deventer: Wolters Kluwer, 2020, 184 p.).

7. Hongarije geschetst

Noord-Amerika – Canada en de Verenigde Staten – wordt door velen, terecht, als *common law* territoir beschouwd. Maar er zijn uitzonderingen. De Amerikaanse deelstaat Louisiana en de Canadese provincie Québec kwalificeren zichzelf als *civil law* of als *mixed jurisdiction*. Louisiana zet haar aanspraken kracht bij met de *Journal of Civil Law Studies*, sinds 2008 uitgegeven door Olivier Moréteau. Vorig jaar publiceerde dit tijdschrift een welhaast monografie over de ontwikkeling van het Hongaarse recht. De auteur, Attila Harmathy, emeritus van de Eötvös Loránd universiteit te Boedapest, deelt de geschiedenis in vier delen in: de stichting van de Hongaarse staat, het compromis van 1867, de periode van de planeconomie en de periode na de ineenstorting van de planeconomie. Het belang van dit overzicht wordt duidelijk als men leest dat Hongarijē tot 1949 geen geschreven Grondwet had en tot 1959 geen Burgerlijk Wetboek.

Het recht is voortdurend in transitie. Dat geldt zeker voor de voormalige socialistische landen in Centraal en Oost Europa. Waardevol is het te lezen van de grote betekenis die contacten van wetenschappers voor Hongarijē hebben gehad. Maar bovenal biedt Harmathy een perspectief op de ontwikkeling van Hongarijē en de reactie op de vele sociale veranderingen.

(Attila Harmathy, *Changes in the Legal system/A comparative essay based on the Hungarian experience*, 12 *Journal of Civil Studies* vol. 12 (2019) 217-252 <<https://digitalcommons.law.lsu.edu/jcls/vol12/iss2/2>>).

8. Feest in Frankrijk: Laurent Aynès

Ook in Frankrijk heeft het verschijnsel feestbundel – daar veelal als *Mélanges* aangeduid – het juridische veld veroverd. Kort geleden verschenen vijf bundels. Bij wege van *amuse* licht ik er enkele bijdragen uit. Het betreft opstellen voor de *Mélanges* voor Laurent Aynès, Michel Grimaldi, Jacques Mestre, Pierre Rodière en Bernard Teyssié.

In december 2019 verscheen de bundel *Liberté, justice, autorité* voor Laurent Aynès. Deze is behalve advocaat al een jaar of dertig verbonden aan de Universiteit van Parijs (Panthéon-Assas). Bij ons is hij vooral bekend om zijn handboeken, geschreven met Philippe Malaurie, over het privaatrecht.

In zijn Voorwoord schetst Philippe Malaurie de functie van Aynès als ‘Le plus beau de tous les métiers du monde’. Van de 37 bijdragen licht ik er negen uit: die van Alain Bénabent, Pour une prestation compensatoire hors mariage; Loïc Cadet, La médiation, une justice sans juge?; John Cartwright, Freedom of contract, judicial control, and remedies for non-performance: comparative reflections from English law; Philippe Delebecque, “L’attractivité” du droit français: un mot d’ordre dépourvu de sens?; Genéviève Helleringer, La protection des consommateurs de produits financiers; Antoine Hontebeyrie, Les “déclarations-conditions” du régime général des obligations: actes ou faits juridiques?; Pierre Mayer, L’arbitre et les sanctions économiques; Philippe Stoffel-Munck, Pour une conception raisonnable du contrat d’adhésion en Louis Thibierge, Le juste prix. Met uitzondering van de bijdrage van John Cartwright (Leiden, Oxford) zijn de opstellen alle in het Frans gesteld.

(Augustin Aynès *et al.* (red). *Liberté, justesse, autorité/Mélanges en l’honneur du professeur Laurent Aynès*, Parijs: LGDJ, 2019, 560 p.).

9. Michel Grimaldi

Dit jaar is de verschijning aangekondigd van *Mélanges* voor Michel Grimaldi. Deze is vanwege zijn presidentschap van de Association Henri Capitant ook in de Benelux geen onbekende. Van de 65 bijdragen aan de *Mélanges* noem ik die van Nicolas Balat, À propos du nouveau droit commun des contrats; Mauro Bussani, Plaidoyer pour la démondialisation du droit américain (et pour une nouvelle vision du droit de l’Europe); Anne-Sophie Choné-Grimaldi, Le droit de la concurrence est-il compatible avec les méthodes du droit continental?; Diana Dankers, Le fabuleux destin juridique d’un canal en Provence/Réflexions sur l’imprévision et son introduction dans le droit civil français; Jean-Paul Decorps, Le rayonnement du droit continental au XXIe siècle; Philippe Dupichot, Un code de droit des affaires pour l’Europe; Ichiro Kitamura, Du non-droit de la famille au Japon; Philippe Malinvaud, Le pouvoir judiciaire au XXIe siècle; Dien Nguyen, L’influence du droit romano-germanique sur le nouveau Code civil vietnamien; Pascal Pichonnaz, Le nouveau régime de la renonciation à la prescription en droit suisse: un chant du cygne?; Bernard Vareille, L’égalité en droit des successions en Ana Zelcevic-Duhamel, Un regard camusien sur le droit de la famille.

Wie in het verleden een congres van Franse juristen bijwoonde, moest er op bedacht zijn dat de voertaal uitsluitend Frans was. Er was zelfs een wet – de *loi-Toubon* – die dit voorschreef. Maar inmiddels heeft de anglicisering ook in Frankrijk toegeslagen. Het is daarom verrassend dat de Grimaldi-bundel, evenals trouwens de overige hier

aangekondigde *Mélanges*, geheel Franstalig is. Dit heeft wel als gevolg dat het aantal Nederlandse auteurs dat aan de bundels heeft bijgedragen gering is. Aan de Grimaldi-bundel was het alleen Diana Dankers, voorzitter van de Nederlandse afdeling van de *Association Henri Capitant*, die schreef – over het beroemde *Canal de Craponne*-arrest.

(*Mélanges en l'honneur du professeur Michel Grimaldi*, *Lextenso*, 2020, 800 p.).

10. Jaques Mestre

De meeste Franse juristen van wie hier feestbundels worden aangekondigd, hebben domicilie in Parijs. Niet zo Jacques Mestre, coryfee uit het zuiden. Ik beperk mijn keuze tot de navolgende bijdragen: Laurent Agbenoto, *L'impérativité du droit Ohada* (de samenwerkende Franstalige landen in Afrika); Yaya Bodian, *La cour commune de justice et d'arbitrage et son originalité*; Philippe Brun en Philippe Pierre, *Contrat et responsabilité au fil des réformes du droit des obligations*; Rémy Cabrillac, *Le droit des contrats dans le nouveau Code civil argentin*; Loïc Cadet, *Le procès entre rigidité et flexibilité*; Guy Canivet, *Responsabilité des personnes morales, histoire et destin d'un régime propre*; Muriel Fabre Magnan, *Nouvel agenda pour la justice sociale en droit des contrats*; Dimitri Houtcieff, *Le principe de cohérence: vingt ans après*; Christophe Jamin, *Mort du droit civil?* (waarin deze voortborduurde op het boek *La doctrine* (Dalloz, 2004) dat hij samen met Ph. Jestaz schreef); Jérôme Julien, *La protection du personnel par le droit de la consommation*; Maud Laroche, *Droit et bienveillance*; Pierre Mousseron, *Les usages: un droit hors la loi*; Yves Picod, *L'obligation de renégocier à l'aune de la réforme du droit des obligations*; Daniel Tricot, *l'influence de la doctrine sur la Cour de cassation*; en Georges Vieassamy, *Le rayonnement de l'effet interruptif de la prescription*.

(*Liber amicorum/Mélanges en l'honneur de Jacques Mestre*, Parijs: LGDJ, 2019, 992 p.).

11. Pierre Rodière

Van de 39 opstellen die in deze bundel werden gepubliceerd noem ik die van de eerder genoemde Muriel Fabre-Magnan, *La responsabilité du fait du cocontractant – une figure juridique pour la RSE*; Marianne Keller Lyon-Caen, *Action collective en justice et défense des droits des travailleurs dans une économie globalisée*; Grégoire Loiseau, *La conventionnalisation du droit du travail – Regards croisés sur la liberté contractuelle et sur la liberté conventionnelle*; Pascal Lokiec, *De l'usage du droit comparé en matière sociale*; Eric Loquin, *Lex sportiva et droit du travail – Réflexions sur le contenu des sentences arbitrales rendues sous l'égide du Tribunal des sports de Lausanne*; Horatia Muir-Watt, *Droit et critique sociale: de l'interdisciplinarité chez les juristes*; Francois Pinatel, *Les espoirs decus de la négociation collective européenne*; en Alain Supiot, *La guerre du dernier mot* (over de constitutionele strijd tussen het Europese Hof van Justitie en het *Bundesverfassungsgericht*; niet zoals ik eerder abusievelijk dacht over de battle of the forms).

(Liber amicorum en hommage à Pierre Rodière/Droit social international et européen en mouvement, Parijs: LGDJ, 2019, 580 p.).

12. Bernard Teyssié

Tenslotte noem ik de *Mélanges* voor Bernard Teyssié, die in eigen land vooral met zijn *groupes de contrats* naam heeft gemaakt. De liefst 90 bijdragen aan deze bundel zijn onderverdeeld in tien delen, waarvan de drie grootste arbeid, rechtsbronnen en contract zijn. Uit het deel Arbeid vermeld ik de opstellen van Dominique Allix, *Variations sur l'erreur en droit du travail*; Bernard Bossu, *La lutte contre les discriminations en droit du travail: le sens d'un combat*; Françoise Favennec-Héry, *Faut-il brûler le contrat de travail?*; Yannick Pagnerre, *Droit des contrats et accords collectifs, regards croisés*; Christophe Radé, *L' autonomie du droit du travail* (in Nederland bepleit door Yvonne Konijn). Uit deel 2 noem ik de bijdrage van Pierre Berlioz, *La personnalité juridique des robots*. Van deel 3 en 4 vermeld ik de bijdrage van Georges Bolard, *L'impartialité du juge prud'homal*. In deel 5 valt te vermelden Claude Blumann, *L'autorité européenne du travail ou l'émergence d'un nouvel acteur dans le paysage social européen*; Jean-Pierre Laborde, *Les grandes tendances du droit international privé du travail au regard de l'évolution du droit international privé général*. Deel 6 bevat opstellen van Agathe Lepage, *Le diable est dans la virgule*; Sébastien Pellé, *Quels nouveaux paradigmes pour le droit de demain* en Raymonde Vatinet, *Comment les dogmes finissent*. In deel 7 vinden we bijdragen van Mathias Latina, *L'interdépendance contractuelle depuis la réforme du droit des contrats*; Suzanne Lequette, *Les réseaux de contrats*. In deel 8 is opgenomen het opstel van Hugues Périnet-Marquet, *Puissance publique et copropriété*. In deel 9 bepleit Louis Vogel 'Concurrence: plaidoyer pour une vraie réforme'

(Mélanges en l'honneur du professeur Bernard Teyssié, Parijs: LexisNexis, 2019, 1292 p.).

14. In de volgende kroniek:

- Gastronomie en recht
- Privaatrecht en markt
- Toegang tot het recht in transitie